

ГЕОГРАФІЯ І МОВОЗНАВСТВО: НАПРЯМКИ ТА ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

Роман Лозинський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна
lrm3@ukr.net*

Розкрито теоретичні і методологічні проблеми взаємодії географії і мовознавства. Проаналізовано одиниці територіальної диференціації мови (говірки, говори, діалекти, наріччя) як предмет географічних досліджень. Охарактеризовано наукові напрями, що сформувалися на перетині географії та мовознавства: етнолінгвістична географія, лінгвістична географія, ареальна лінгвістика, топоніміка. Виокремлено взаємодію суспільної географії, соціології та соціолінгвістики. Простежено історію становлення і розвитку цих напрямів, перелічено найважливіші їхні досягнення. Зазначено сучасні проблеми розвитку лінгвогеографічних досліджень і шляхи їх подолання.

Ключові слова: географія, мовознавство, соціолінгвістика, мова/діалект, територія.

Міждисциплінарний підхід теоретично, методологічно та фактологічно збагачує географію й інші наукові дисципліни, вказує на перспективні напрями їх розвитку. Мета статті – розкрити взаємодію географії та мовознавства. Синтез цих наук триває вже понад сторіччя, однак лінгвістична географія, попри значні досягнення фахівців, які її вивчають, і нині є доволі вузькою і замкненою сферою наукових досліджень, результати яких здебільшого не відомі спеціалістам з інших суспільних наук, тому не мають належного використання на практиці. Завдання статті – розкрити напрями взаємодії географії й мовознавства.

Мовознавство (лінгвістика) – це наука про людську мову. Мова має два взаємопов'язані трактування, абстрактне і конкретне. У першому, абстрактному значенні мова – це семіотична (знакова) система, яка виникла на тій чи іншій стадії розвитку людського суспільства. Мова має своє соціальне призначення і розвивається закономірно, тобто за мовними законами. Сутність конкретного трактування мови полягає в тому, що існують конкретні (етнічні) мови – реальні знакові системи, які використовують у конкретному соціумі, у конкретний час і в конкретному просторі.

Географічні чинники не є головними для сучасного розвитку мови. Вони опосередковані соціальними факторами. Не територія, клімат, рельєф чи природні ландшафти зумовили й зумовлюють мовні відмінності чи спільні риси. Географічний простір найчастіше відображено в мові не безпосередньо, а через її історію.

Однак мова – надзвичайно багатогранне явище. У мовознавстві є велика кількість проблем, розв'язання яких обов'язково передбачає застосування географічних методів.

Кожна мова має (чи мала, якщо йдеться про мертву мову) свою територію, де вона побутує, а також межі поширення. Інакше кажучи, для мови характерна територіальність, а це, як відомо, один з ключових атрибутів геосистем [1]. Розміри, конфігурація цієї території, як і мовні кордони, перебувають у тісному зв'язку з географіч-

ними факторами. Поширення мови, формування її території найчастіше відбувалося у процесі міграцій населення, які, як відомо, досліджує географія населення. У контактних зонах, на межі територій поширення різних мов відбуваються етнолінгвістичні процеси, зокрема процеси мовної асиміляції. Їх інтенсивність, тривалість та інші параметри значно залежать від місцевих особливостей розселення населення, процесів урбанізації території і, знову ж таки, міграцій.

Мова, зокрема, унормована літературна – це лише одне з мовних утворень, вища стадія їх розвитку. Крім цього, є інші мовні утворення (ідіоми) – говірка, говір, діалект, наріччя. Вивчати ідіоми, зокрема діалект, відповідно до його сучасного розуміння також неможливо без застосування географічних методів. Діалект – це реальна, історично сформована просторово-структурна одиниця з центром (ядром), периферією та суміжними зонами («зонами вібрацій»), які відділяють один діалект від іншого [2]. Більш-менш чіткі межі між діалектами з'являються тільки тоді, коли виникають бар'єри у спілкуванні. Формування і розвиток діалекту – це процес поширення (дифузії) на якусь територію мовних інновацій з центру, у якому ця інновація з'явилася вперше. Інакше кажучи, для вивчення діалекту мовознавці застосовують розроблені свого часу теоретичною географією поняття, терміни, ідеї та моделі просторової дифузії. Недаремно формування лінгвістичної географії наприкінці XIX ст. безпосередньо пов'язане з польовими діалектологічними дослідженнями.

Мова чи діалект складаються із слів, кожне з яких має щонайменше одне значення. Кожне слово – це результат тривалого історичного розвитку та географічного розподілу форм. А кожна форма слова має свій територіальний ареал. Територіальне співвідношення форм, яке в кожен конкретний момент фіксують лінгвістичні атласи, аж ніяк не є випадковим, а може бути пояснене історією, географією, культурними впливами та взаємовідносинами форм слів між собою. Значення слова, як і саме слово, також є відображенням тісних історичних і територіальних зв'язків. Географічне вивчення слів, географія слів, витоки якої знаходимо в дослідженнях французьких лінгвістів кінця XIX – початку XX ст., має дуже багато спільного з біогеографією, вивченням ареалів тварин та рослин.

Історично першим, найдавнішим напрямом географічного дослідження мови є етнолінгвістичний, який, зазвичай, зараховують до етнічної географії. Цей напрям, насамперед, досліджує мову як один з головних критеріїв етнічності людини. Витоки етнолінгвістичного напрямку в географії простежено ще з першої половини XIX ст. Саме тоді в Європі було складено перші карти, які відображали мовну належність населення. Карти поширення мов є подібними до етнічних карт, та й складають їх найчастіше за однією методикою [3].

Джерельною базою етнолінгвістичних досліджень переважно є матеріали переписів населення. Мовні критерії у програми переписів населення більшості країн Європи було введено ще в XIX ст. Спочатку здебільшого реєстрували розмовну мову, згодом її замінив критерій рідної (материнської мови), який є близьким до критерію етнічної належності людини. Часто карти поширення мов стають основою для складання етнічних карт.

Наукове обґрунтування доцільності використання показника «рідна мова» як одного з головних критеріїв етнічної належності людини розробив відомий німецький статистик Р. Бек у статті «Статистичне використання народної мови як визначника національності», яку було опубліковано 1866 р. Свої ідеї він також виклав у

формі доповіді на цю ж тему на Міжнародному статистичному з'їзді в Петербурзі 1872 р. [4]. Мовний критерій ще 1846 р. внесли до програми перепису населення Бельгії (його сформульовано як «головна, яка найчастіше використовується, мова»). У Швейцарії його почали застосовувати з 1850 р. («мова, яку найчастіше використовують, яка найбільш знана»), у Німеччині – під час перепису 1856–1861 рр. («материнська мова»), в Італії – 1861 р. («побутова мова»). Після публікацій Р. Бека мовний критерій як головний критерій етнічної ідентичності людини набував дедалі більшої популярності. Він з'явився у програмах переписів населення майже всіх країн Європи. Наприклад, з 1880 р. мовний критерій «розмовна мова» було введено у програму перепису населення Австро-Угорщини.

Окремим і специфічним напрямом застосування географічних методів у лінгвістиці є топоніміка. Це наукова дисципліна, яка досліджує географічні назви (топоніми), їх функціонування, значення й походження, структуру, ареал поширення, розвиток і зміну в часі. Топонімію різних місцевостей уже давно вивчають мовознавці, історики, географи. Є чимало спеціалізованої літератури з питань теорії та практики цієї науки, серед них узагальнювальні монографії та підручники з топоніміки. У лінгвістиці топоніміку вивчають як розділ ономастики. У географії топоніміку розглядають, насамперед, у межах географічного краєзнавства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. започатковано новий напрям у географічному дослідженні мови, лінгвістичну географію; він згодом переріс одразу ж у декілька наукових дисциплін, які сформувалися в мовознавстві у процесі використання нею географічних методів дослідження.

Лінгвістична географія – це наука, яка вивчає територіальне поширення мовних явищ (фактів). Як окрема наукова дисципліна вона виділилася з діалектології. Своєю появою лінгвістична географія зобов'язана двом чинникам, по-перше, низці нових на той час теоретичних положень мовознавства, по-друге, розвитку лінгвістичного картографування у процесі польових діалектологічних досліджень.

В узагальнювальних мовознавчих працях другої половини XIX ст. уперше з'явилися теоретичні напрацювання щодо просторових особливостей розміщення та взаємодії мовних явищ. Зокрема, це були положення А. Пікте про лінгвістичну неперервність і наявність перехідних явищ між спорідненими мовами; теорія хвиль І. Шмідта [5], через яку здійснено спробу пояснити генезис та поширення мовних форм; дослідження Г. Шухарда про принципи поширення мовних інновацій із первинного осередку на дедалі більшу територію за одночасного поступового їх послаблення [6]; спостереження Г. Пауля про вплив природних ландшафтів, політичних і релігійних чинників на процес утворення місцевих діалектів і мов, а також деякі теоретичні положення інших лінгвістів [7].

Не менш важливий, а можливо, й визначальний вплив на становлення лінгвістичної географії мав швидкий розвиток лінгвістичного картографування у процесі створення атласів європейських мов. Ідея картографування лінгвістичних явищ виникла в середовищі лінгвістів за аналогією з геологічними картами. Виникнення лінгвістичного картографування датують кінцем XIX – початком XX ст., саме тоді в деяких країнах Європи (Німеччина, Франція, Румунія та ін.) розпочато роботу над першими лінгвістичними (діалектологічними) атласами, найвідомішим з яких згодом став «Лінгвістичний атлас Франції» Ж. Жільерона і Е. Едмона.

Спочатку лінгвістичну географію в середовищі мовознавців сприйняли тільки як новий метод лінгвістичних (діалектологічних) досліджень, який доповнював порів-

няльно-історичний метод, а почасти протиставлявся йому. Однак дуже швидко з'явилися тенденції до окреслення лінгвістичної географії в самостійну наукову дисципліну, а також налагоджено зв'язки її з етнологією, соціологією й історією. Вона поступово віддалялася від інших мовознавчих дисциплін, хоча лінгвогеографічну проблематику і далі вивчали здебільшого лінгвісти. Нині становище лінгвістичної географії серед інших лінгвістичних наук все ще автономне.

У першій половині ХХ ст. в межах мовознавства розпочав формуватися інший напрям просторового дослідження мови – ареальна лінгвістика (ареалогічна лінгвістика, ареалогія). Цей напрям виник на основі просторової лінгвістики, принципи й теоретичні засади якої розроблено у працях відомих італійських дослідників М. Бартолі, Дж. Бертоні та Дж. Бонфанте. Головний об'єкт дослідження ареальної лінгвістики – ареал, який мовознавці характеризують за місцеположенням і конфігурацією зони побутування окремих лінгвістичних явищ або їх сукупності в системі говору, діалекту, мови, групи мов. Методика ареалогічних досліджень пов'язана, насамперед, з процесом встановлення меж ареалів та їхньою інтерпретацією.

Чіткого розмежування термінів «лінгвістична географія» та «ареальна лінгвістика» в сучасній лінгвістичній літературі немає. Про умовність такого поділу свідчить навіть визначення ареальної лінгвістики: «Ареальна лінгвістика – розділ мовознавства, який за допомогою методів лінгвістичної географії досліджує поширення мовних явищ у просторовій протяжності та міжмовній (міждіалектній) взаємодії». Назагал простежувалася тенденція вважати лінгвістичною географією дослідження просторового розміщення сучасних мовних явищ, а ареальною лінгвістикою – дослідження давніх ареалів на основі сучасного поширення мовних явищ.

У лінгвістичній літературі можна натрапити також на трактування лінгвогеографічних досліджень як процесу, який передбачає три поступові стадії – діалектологія, лінгвістична географія, ареальна лінгвістика [8]. Діалектологія досліджує конкретний ідіом здебільшого в польових умовах. Лінгвістична географія займається складанням атласів та їх первинною обробкою. Ареальна лінгвістика узагальнює матеріали про просторове розміщення мовних явищ з лінгвістичних атласів та інших джерел, будує ареали й моделює їхній розвиток, відтак сприяє розкриттю історії лінгвістичного явища.

Упродовж ХХ ст. лінгвістична географія та ареальна лінгвістика в мовознавстві зарекомендували себе не тільки як наукові дисципліни, які прекрасно систематизують просторові лінгвістичні факти, але й як важливий мовознавчий напрям, який може надати порівняльно-історичним та історико-генетичним дослідженням мови важливі додаткові фактологічні, теоретичні й методологічні ресурси. Під впливом лінгвістичної географії в мовознавстві з'явилися поняття лінгвістичного середовища, лінгвістичного ландшафту та лінгвістичного простору, виникла можливість історичного прочитання лінгвістичних карт, ареалів, взаємовідношення ареалів, виділено та проаналізовано типи ареалів, типи діалектних зон (архаїчні, інноваційні, контактні та ін.) тощо. Нині лінгвогеографічний підхід досить часто дає мовознавцям більшу інформацію про історію мовної системи, явища або ареалу, ніж факти, що є в історичних і мовних пам'ятках, тобто ніж традиційні джерела мовознавства.

Найбільш типові об'єкти лінгвогеографії – діалекти однієї мови або мови в межах групи споріднених мов. Вивчення територіальної диференціації мовних фактів вуже давно набуло характеру організованих наукових заходів. У світі опубліковано

декілька сотень лінгвістичних атласів, розроблено різні методики відбору мовних фактів і різні рівні абстрагування мовних ознак при їх картографуванні. Лінгвістична географія сильна теорією, принципами, великою кількістю матеріалу, який на картах утворює величезні безперервні ареали. Це дозволяє визначати територіальні зв'язки, поєднувати і протиставляти окремі зони, ареали, здійснювати структурно-типологічні зіставлення локальних мікровузлів тощо.

Досвід лінгвістичної географії дав змогу виробити низку принципів і положень, які є важливими не тільки для мовознавства, а й для інших наукових дисциплін, зокрема й суспільної географії. Набуті лінгвістичною географією фактологічні знання засвідчили, що багато важливих мовних явищ за своєю природою є атомарними, а не системними, як це вважалося раніше. У географії, зокрема суспільній, також досить часто штучно виділяють системи, підсистеми та комплекси, хоча для цього й немає достатніх підстав. У вивченні багатьох географічних об'єктів, процесів і явищ потрібно відмовитися від штучних, сформованих лише в уяві дослідників, систем і досліджувати їх як територіальні об'єкти простішого типу, для того щоб потім, дослідивши їх, виявити нові реальні територіальні системи.

Розвиток лінгвістичної географії підштовхнув мовознавців до встановлення більш тісних зв'язків із соціологією, оскільки для пояснення багатьох лінгвогеографічних проблем, і найбільше – проблеми територіальної взаємодії мов та діалектів, їм потрібно було залучати інформацію про соціальний статус різних мов і їхніх носіїв. Соціолінгвістика, яка виникла на межі соціології й мовознавства, у другій половині ХХ ст. набула поважного статусу передової і конструктивної наукової дисципліни. Потреба в тісніших контактах між географією та соціологією також уже давно на часі. Досвід лінгвістичної географії надзвичайно важливий і для розвитку суспільної географії польових досліджень.

Суспільній географії потрібно акцентувати увагу на людині, про це вже йшлося неодноразово, однак цей зв'язок повинен бути прямим, а не опосередкованим кабінетом, статистичним управлінням чи бібліотекою. Географові потрібно збирати інформацію безпосередньо від людини (як це роблять соціолінгвісти і соціологи), у процесі польових досліджень, зокрема цк важливо для спеціалістів у галузі етногеографії, географії культури, географії релігій тощо.

Важливим надбанням лінгвістичної географії є теоретичні розробки щодо територіального поширення мовних інновацій. У деяких аспектах мовознавці досягли більшого успіху, ніж географи, які також мають досвід вивчення процесів поширення інновацій. Лінгвістична географія дає фактологічний матеріал для історичної географії, зокрема історико-географічних аспектів розселення населення та міграцій, дослідження культурних контактів між різними етнічними спільнотами.

Лінгвістична географія водночас має і чимало слабких сторін, які спричинили сповільнення темпів її розвитку в останні десятиріччя ХХ ст. Найбільшою вадю лінгвістичної географії є її замкненість у межах однієї мови, що перетворює її на різновид діалектології, а часто лише на картографічну ілюстрацію до неї. Особливо це відчутно у лінгвістичних атласах, які добре фіксують територіальні відмінності в межах однієї мови й тільки розпочинають виявляти відмінності, що проникають через мовні межі.

Лінгвістична географія має складні термінологічні проблеми. Її замкненість у межах мовознавства спричинила термінологічну плутанину в середовищі лінгво-

географів, зокрема щодо використання тих чи інших спеціальних наукових понять, термінів, методів, способів та прийомів. Особливо це відчутно в лінгвістичному картографуванні. Для складання лінгвістичних карт найчастіше застосовують спосіб ареалів. Як відомо, ареал – це територія (геотерія), у межах якої простежується те чи інше явище [9]. А спосіб ареалів – це картографічний спосіб, за допомогою якого позначаються межі поширення тих чи інших об'єктів і явищ. Однак у лінгвістичній картографії обсяг цього терміна істотно розширився. Ареальним методом (чи підходом) мовознавці почали називати одразу декілька картографічних способів та прийомів, які в картографії вже давно мають свій зміст і принципи використання. Фактично серед лінгвогеографів простежується тенденція до ототожнення картографічного з ареальним. Саме цим почасти зумовлене виділення в мовознавстві в окремий науковий напрям уже згаданої вище ареальної лінгвістики. Окрім цього, ареали почали ототожнювати з областями, зонами та районами (регіонами), тоді коли в географії названі вище таксони відрізняють досить чітко.

Надмірне захоплення способом ареалів у лінгвістичній картографії має ще один негативний вияв: при картографуванні мовних процесів і явищ здебільшого використовують вузький перелік картографічних способів. Окрім способу ареалів, це ще текстовий спосіб (позначення на карті напису) і значковий. Навіть до способу ізоглос (ліній, які обмежують територіальне поширення окремих мовних фактів) звертаються значно рідше. Водночас у лінгвістичній картографії майже не використовують різні види картограм, точковий спосіб й інші способи, які характерні для карт населення.

Термінологічні й методичні проблеми лінгвістичної географії зумовлені, насамперед, відсутністю активної співпраці мовознавців і географів. Необхідність «географізації» лінгвістичної географії є очевидною. Адже ґрунтовно досліджувати територіальне поширення мовних явищ неможливо без вивчення питань, які традиційно розглядають географи. Наприклад, навіть за найпростіших спроб інтерпретації аналітичних лінгвістичних карт мовознавець змушений буде аналізувати міграції і розселення населення.

Ще одна проблема – популяризація лінгвістичної географії. Вище вже йшлося, що інформація про територіальні особливості поширення мовних явищ потрібна під час розв'язання низки дискусійних міждисциплінарних проблем. Однак фахівці з інших наукових дисциплін здебільшого дуже мало знають про наявність цієї інформації. Тому лінгвістичну географію потрібно популяризувати і на науковому рівні, і серед населення.

Підсумуємо аналіз сучасних проблем синтезу географічних і лінгвістичних знань. Історія лінгвістичної географії в її сучасному розумінні налічує понад 100 років. За цей час здебільшого в межах мовознавства виникло одразу ж декілька наукових напрямів, які використовують географічні методи для дослідження мовних явищ, зібрано величезний фактологічний матеріал, створено сотні національних мовних атласів, розроблено низку важливих теоретичних положень, які істотно вплинули на розвиток теоретичного мовознавства. І все ж, попри важливі наукові досягнення лінгвістичної географії, на сучасному етапі її розвитку і далі переважають польова діалектологічна зйомка та видання атласів з матеріалами зйомки. Однією з найважливіших причин відсутності якісних змін є замкненість цієї науки в межах мовознавства.

Необхідною умовою розвитку лінгвістичної географії як наукової дисципліни є її інтеграція з іншими науковими дисциплінами та напрямками, зокрема з географією. Серед проблем постають такі: поєднання різних відособлених її напрямів; усунення термінологічної плутанини; популяризація науки. Розв'язанню цих проблем, або остаточному переходу лінгвістичної географії від описового до інтерпретативного етапу розвитку сприятиме співпраця мовознавців із спеціалістами-географами, активне застосування сучасних географічних методів і підходів у лінгво-географічних дослідженнях, інакшими словами, включення лінгвістичної географії в систему географічних наук.

1. Дзенис З. Е. *Методология и методика социально-экономгеографических исследований* / З. Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
2. Эдельман Д. И. *Основные вопросы лингвистической географии: на материале индоарийских языков* / Д. И. Эдельман. – М. : Наука, 1968. – 112 с.
3. *Проблемы этнической географии и картографии* / [отв. ред. С. И. Брук]. – М. : Наука, 1978. – 264 с.
4. Кушнер (Кнышев) П. И. *Этнические территории и этнические границы* / П. И. Кушнер. – М. : Из-во АН СССР, 1951. – 108 с. – (Труды ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; новая серия ; т. XV).
5. Серебренников Б. А. *Теория волн Иоганна Шмидта и явление языковой интерференции* / Б. А. Серебренников // *Вопросы языкознания*. – 1957. – № 4. – С. 3–16.
6. Шухардт Г. *Избранные статьи по языкознанию* / Г. Шухардт. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
7. Пауль Г. *Принципы истории языка*. Пер. с нем. – М. : ИИЛ, 1960. – 500 с
8. *Взаимодействие лингвистических ареалов. Теория, методология, практика* / [отв. ред. М. А. Бородина]. – Л. : Наука, 1980. – 274 с.
9. Алаев Э. Б. *Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь* / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.

GEOGRAPHY AND LINGUISTICS: TRENDS AND ISSUES OF INTERACTION

Roman Lozynsky

*Ivan Franko National University in Lviv
vul. Doroshenka, 41, Lviv, 79000, Ukraine
lrm3@ukr.net*

The article discusses theoretical and methodological problems of geography and linguistics interaction. It analyzes the units of territorial language differentiation (dialect, patois, vernacular and local speech variety) as an object of geographical research. The author characterizes scholarly directions that have formed at the crossroad of geography and linguistics: ethnolinguistic geography, linguistic geography, areal linguistics and toponymy. The interaction of social geography, sociology and sociolinguistics has been marked. The article follows the history of formation and development of these trends and enumerates their achievements. It also indicates current problems of linguistic and geographical research development and ways of their overcoming.

Key words: geography, linguistics, sociolinguistics, language/dialect, territory.

**ГЕОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ:
НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ****Роман Лозинский**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Дорошенко, 41, г. Львов, 79000, Украина
lrm3@ukr.net*

Раскрыты теоретические и методологические проблемы взаимодействия географии и языкознания. Проанализированы единицы территориальной дифференциации языка (говоры, диалекты, наречие) как предмет географических исследований. Охарактеризованы научные направления, сформировавшиеся на пересечении географии и языкознания: этнолингвистическая география, лингвистическая география, ареальная лингвистика, топонимика. Выделено взаимодействие общественной географии, социологии и социолингвистики. Прослежена история становления и развития этих направлений, перечислены важнейшие их достижения. Отмечены современные проблемы развития лингвогеографических исследований и пути их решения.

Ключевые слова: география, языкознание, социолингвистика, язык/диалект, территория.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2011
Прийнята до друку 24.11.2011